

Tabajdi Gábor: Keresztényszocializmus mint jövőkép 1956 után

A keresztények és a szocializmus kapcsolatával, a kereszténydemokrata hagyománnyal kapcsolatos előadásaim során rendre előfordul a téma relevanciájának a megkérdőjelezése. Ezért először tömören a témakör általános érvényessége mellett érveket sorolnék fel, majd a kérdéskört különböző perspektívából világitom meg: jelezve kutatói eredményeket, dilemmákat.

Az 1956 utáni „keresztény politika” hatástörténetével kapcsolatban öt átfogó szempontot kívánok rögzíteni: 1) Az első magának a korszaknak, az ehhez tartozó hatalomgyakorlási mód névadójának, Kádár Jánosnak a szövegeihez kapcsolódik. (Tágabb értelemben a pártállam vezetőinek megnyilatkozásait érintik.) Az egyházpolitikával, a „klerikális reakció” elleni küzdelemmel kapcsolatos megállapítások jól ismertek. Egyes hatásos és tömör megfogalmazásokkal ma már a kommunizmus-történeti kiállításokon mottóként is találkozhatunk.¹ A történeti feldolgozások alapján jól ismert, hogy a téma az egész korszakban a pártvezetés napirendjén volt. Titkárságvezetője, Lakatos Ernő emlékei szerint Kádár a nyolcvanas években is ezt fejtegette: „*Ha mi sorakozót fújunk, akkor az ország egyik fele bizonyosan felsorakozik, de ha Esztergomból szól a kürt, oda meg a másik fele sorakozik fel.*”² 2) Ha a rendszer belső logikáját kívánjuk feltárni, vizsgálándó, hogy a hivatalosan hirdetett hatalmi ideológia és mindennapi politikai gyakorlat hogyan kezelte a kérdéskört. A rendszer belső működésének esszenciája, a kádárizmus „szövetségi politikája” a munkások, parasztok és értelmiségiek: azaz a (szociáldemokrata hagyományokkal bíró) (nagy)üzemei dolgozók, a termelőségtervezetekbe terelt agrárnépesség mellett, a társutas értelmiség (diplomások) megnyerését célozták. Más megközelítésben (amint az a párthatározatok kanonizált rendje is mutatja) a „szövetségi politika” a vallásos állampolgárok semlegesítését célozta.³ Azaz a keresztények állampolgárokat kívánta elhelyezni a létező szocializmusban. 3) A perspektívát tágítva, a Magyar Népköztársaság helyzetét a nemzetközi szinten vizsgálva adódó megközelítés egy hipotézis körüljárását is segítheti. Közkeletűen és tudományos felvetésként is megfogalmazott állítás, hogy 1956 után Magyarország egyfajta „kísérleti laboratóriummá” vált a szovjet blokkon belül. Ezt a sajátos pozíciót a külkapcsolatok, a gazdaságpolitika, valamint az egyházpolitika kutatói is vizsgálják. A keresztényszocializmusban egyfajta sajátos közvetítő eszmerendszerként elemezhető. 4) A korszak nyugati-európai politikai fejlődésének az egyik lényegi folyamata a kereszténydemokrata-keresztényszociális bázisú néppártok, az európai integráció meghatározó aktorainak kialakulása és közéleti sikerei voltak. Ezek a magyar politika számára imperialista ellenségként (1956), illetve ideológiai antitézisként (az imperialista vagy fellazító politika élharcosaként) jelentek meg. Idővel azonban vezető nyugati, néppárti politikusok, mint potenciális (gazdaság)diplomáciai kapcsolat kerültek említésre a pártállam belső dokumentumaiban. 5) Praktikusán a „keresztény politika” egy olyan jelenségre utal amely, az állami, párt és egyéb dokumentumokban (így a titkosszolgálatok irataiban) egy egész korszakon át vizsgálható. S nemcsak úgymond a totalitárius paradigma, hanem éppen a modernizáció szempontjából is. A 20. század második felének kihívásaira adott különböző társadalompolitikai válaszok ebből a nézőpontból is megvilágíthatók.

Forradalomtörténet

Kiindulópontunk, az 1956-os forradalom, témánk szempontjából korántsem pusztán ürügy, noha kifejezetten az október 23-át követő két hétre fókuszálva a keresztényszocializmus jelenléte alig mutatható ki. Ezekben a napokban a formálódó „keresztény” jelzöt használó szervezetek éppen életjelt

¹ „*mi a klerikalizmus ellen tűzzel, vassal, golyószóróval és börtönnel is harcolunk, mert nálunk nem klerikális, tehát papi uralom van, hanem munkás-paraszt uralom.*” – Kádár Jánosnak az MSZMP PB 1958 június 10-i felszólalásából származó kijelentés, a tematikus összefoglalók bevett mottója.

² Lakatos Ernő: *Emlékeim. In: Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Szerk. Rác Sándor, Budapest, Rubicon, 2001, 196-197.

³ *Tárgymutató az MSZMP határozatai és dokumentumai című kötetekhez, 1956-1975.* Szerk. Bálint Sándor, Budapest, Kossuth, 1983.

adnak magukról, alakuló ülést tartottak, felhívásokat adtak ki, beadványt készítettek, legfeljebb elfoglaltak egy épületet. A színre lépő csoportok között valamilyen integráció, párbeszéd, a letisztulás folyamata kimutatható, bár a különböző színtereken (városmajori plébánia, Új Ember Kiadó, Mindszenty József Úri utcai palotája stb.) zajló egyeztetések emlékezte ellentmondásos.⁴

A Barankovics Istvánhoz köthető Demokrata Néppárt mellett, az egykori ellenzéki erők közül a Pfeiffer Zoltán féle Magyar Függetlenségi Párt, a Sulyok Dezső féle Szabadság Párt, vagy Slachta Margit Keresztényi Női Tábor jelentkezése egy potenciális keresztényszociális- kereszténydemokrata alternatíva létezését bizonyította 1956-ban. Mellettük számos olyan kisebb kezdeményezés indult meg, amely keresztény jelzővel illette magát és inkább konzervatív programpontokat hirdetett. Nem egy szerveződés az antikommunista ellenállás szimbólumává váló, fogságából kiszabadult Mindszenty József bíborostól várt útmutatást.

A szabadság napjaiban tehát, politológiai műszóval, az „extrém pluralizmus” viszonyai között, keresztény jelzővel, jelszóval operáló pártok kavalkádjával találkozunk. A jelenkortörténeti irodalom általános megállapítása szerint ezek a szerveződések alternatívát mutattak, 1956 októberének végén potenciálisan jelentettek erőt, s szerepet a forradalom további konszolidálódása esetén játszhattak volna. Újabb elemzések a kereszténydemokrata erőknek a bibói közös nemzeti minimumhoz történő csatlakozását hangsúlyozzák.⁵ Mindezt az újjászerveződő erőszakos szervezetek ellenségkatalógusa os alátámasztja, a pár itt mint a „koalíciós illegáció” tagja szerepelt.

Mindenesetre a megtorlás kezdeti időszakában az egykori kereszténydemokrata közszereplők alkalmasnak hasznos ellenségnek bizonyultak. Kádár János 1957 májusi parlamenti beszédében a Demokrata Néppárt felhívását megszövegező Mihelics Vid a kapitalista restauráció előkészítőjeként jelent meg. Igaz a politizáló keresztények tevékenységével kapcsolatban igyekeztek mindent Mindszenty Józsefhez kötni, a bíboros alakja (a propagandában újraélesztet mumus) mindent eltakart.⁶

Ezek politikatörténeti folyamatok fő vonalait feltárták, ám az egykori Belügyminisztérium aktáinak feltárása (vizsgálati anyagok, nyomozások anyagai, esetenként eredeti dokumentumok) újabb és újabb adalékokat szolgáltatnak az egyes szereplők tevékenységéről. Esetenként (kontrollforrások birtokában) megállapítható az is, hogy a megtorlás szervei milyen mértékben nagyították fel egy politikai eszmecesterét, tervezgetéseket (legtöbb esetben magánlakásokon folytatott beszélgetéseket).⁷

Forrásfeltárás

Mi újat hozhat még az új akták olvasása, iratok újraolvasása a történeti megismerés számára? Véleményem szerint: 1) elhozhatja fogalmak pontosítását, 2) megteremtheti történeti mélyfúrások lehetőségét, 3) megalapozhat új megközelítéseket, 4) segítheti elméleti, módszertani kérdések alaposabb körüljárását vagy egy 5) történelmivé vált viszonyrendszer újragondolását.

1) Mi is a keresztény politika a szocializmusban? Mi a keresztényszocializmus? A fokozatosan előkerülő feljegyzések, a keresztény szamizdat fennmaradt vagy éppen a hatóságok által megőrzött iratai alapján juthatunk közelebb a keresztényszocializmus belső értelmezéséhez. Mint politikailag terhelt fogalom ez az összetétel is számos hagyománnyal érintkezett. Túl elsődleges jelentésén (az egyházi társadalmi tanításon alapuló eszmerendszer) számos ideológia képviselői használták (alkalmazták magukra) legyen szó nyilasokról, fajvédőkről, harmadikutas gondolkodókról vagy a pártállam társutasairól.

Közben a keresztényszocializmus a külső értelmezések számára megjelent ,mint általános ellenségkép is. Ebben különös szerepet játszott Hollós Ervin, aki 1956-1962 között a belső elhárítás vezetőjeként fogalmazott meg ilyen koncepciókat, majd történetíróként széles körben is terjeszthette ezeket.⁸

⁴ Mink András: *Keresztény politikai pártok és az 1956-os forradalom*. In: *Pártok 1956*. Szerk.: Körösi Zsuzsanna - Tóth Pál Péter. Budapest, 1956-os Intézet, 1997.

⁵ Szakolczai György–Szabó Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP, 1945–1949. Bibó és a DNP, 1956*. Budapest, Gondolat, 2001.

⁶ Kádár János felszólalása a Parlament 1957. május 9-én hangzott el.

⁷ Jellegetes példaként ld.: ÁBTL 3.1.5. O-16609/160 Fodor Gellért Miklós

⁸ Hollós Ervin: *Kik voltak? Mit akartak?* Budapest, Kossuth, 1967.

Közreműködésével a büntetőjog, illetve a büntetőpolitika számára a keresztényszocializmus, mint egy államellenes ideológia volt felhasználható⁹ vagy mindezt továbbfejlesztve a Vatikán vezette illegális világméretű összeesküvésre csapás vezérfonala lehetett.¹⁰ Esetenként a pedig mint a rendszerváltásra, átmentésre készülők ideológiája, az utánpótlás-nevelés eszmerendszere jelent meg.¹¹ A fogalmat interkonfesszionális tartalommal is felruházták így például a ” református reakció” leírására is alkalmazták.¹² Ugyanakkor a keresztényszocializmus vizsgálható, mint a rendszer társutasainak ideológiája, a hatvanas évektől világméreteken kibontakozó dialógus eszmei bázisa.

2) A keresztény közgondolkodás vezető képviselőinek a sorsát a történeti kutatások alapvetően feltárták.¹³ Igaz a személyes pályaképekkel kapcsolatos új ismertek elgondolkodtató adalékokkal szolgálhatnak. Ilyen az a kutatásunkhoz kötődő felismerés, hogy egyes vezetők kiiktatása már az átmenet időszakának kezdetén megtörtént. (Két potenciális vezető, Kovrig Béla és Közi Horváth József zsarolással történő beszerzésére már 1946-ban sor került.)

Ugyanakkor mind több összefüggés válik ismertté azzal kapcsolatban, hogy mi lett az aktivisták, a kereszténydemokrata bázis sorsa. Vajon a magatartásmódok, attitűdök miként változtak különböző csoportok esetében? Ilyen vizsgálódás tárgya lehet az egykori KALOT-osok sorsa: egy olyan generációs, keresztény bázisú szervezet, amely a harmincas évek végén karakteres szociális programmal lépett színre. A mozgalom főszervezőinek ismert sorsán¹⁴ túl a frissen feldolgozott személyes titkosszolgálati dossziék a legkülönbözőbb közéleti pályáikat mutathatják. Találhatunk példát a nyilaskeresztes párt alapításától, a KALOT és a Szabadság Párt szervezésén át a szocialista mintapolgárságig tartó pályáivra,¹⁵ az 1956-os forradalomban aktivizálódó egykori helyi keresztényszocialisták meghurcoltatására¹⁶ vagy a fegyveres felkelőkkel kapcsolatot tartó, a helyi üzemi ellenállást szervező, majd elfogása után együttműködésre kényszerített, végül használhatatlansága miatt kizárt aktivista sorsára.¹⁷

A kutatások során pedig mind élesebben kirajzolódik, hogy belügyi és más hatóságoknak köszönhetően a hivatalos (bíróági) irattárak a keresztény szamizdatiadalom gyűjtőhelyei. Egyéni, csoportos, konstruált csoportos ügyekben lefoglalt, egykorú, belső feljegyzésnek szánt iratok, vagy akár naplók bizonyítják a korábbi keresztény bázisú pártprogramok (szó szerinti) továbbélését, és további fejlődését (pl. a konvergencia, koegzisztencia-elméleteinek hatását).

3) Ismeretink bővülése lehetővé teszi új megközelítések alkalmazását, a rendelkezésre álló források bővülése könnyebbé teszi az interdiszciplináris vizsgálódások megkezdését. A kereszténydemokrata hagyomány alakulásának folyamatát értelmező modellek a pártosodásról¹⁸ vagy a politikai kultúráról hasznos kiindulópontok lehetnek, megtermékenyíthetik a gondolkodást. Igaz, az értelmezési keretek túllépésére a meglévő forrásbázison is lehetőség nyílik. Vizsgálódásaim szempontjából alapvetőnek tartom a politikai harc logikájának, a politikatörténeti leírásokban továbbélő megközelítéseknek a végleges meghaladását. A kereszténydemokrata-keresztényszociális hagyomány elemzésekor fontosnak tartom a Sulyok Dezső féle Magyar Szabadság Párt, vagy Pfeiffer Zoltán- féle Magyar Függetlenségi Párt örökségének a beemelését a vizsgálódásba.¹⁹

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a magyar kereszténydemokrácia hagyománya nem vegytisztán kimutatható eszmetörténeti jelenség. Elsősorban az egyházpolitika, kisebbségpolitika, kultúrpolitika kimutatható nézetek más ideológiákkal (rendpárti, harmadikutas, konzervatív stb. nézetekkel) keveredtek.

⁹ ÁBTL 3.1.5. O-11625 „Indiánok”

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-14963”Canale”

¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-11802 „Fekete Hollók”

¹² ÁBTL 3.1.5. O-13586 „Református reakció”

¹³ Szabó Csaba: *A Szenték és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Budapest, Szent István Társulat – MOL, 2005.

¹⁴ Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1945-1946*. Budapest, MTA TTI, 1998.

¹⁵ ÁBTL 3.1.5 O-14967/95 Erdei Ferenc

¹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-14943/118 Czvach József

¹⁷ ÁBTL 3.1.1. B-85373 „Kárpáti Sándor”

¹⁸ Lipset, Seymour Martin – Stein Rokkan: *Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*. New York, The Free Press., 1967

¹⁹ A személyes kapcsolódások egyik jellegzetes példája Pfeiffer Zoltán és Barankovics István keresztkomasága

4) A pártállami hatalom háttérintézményei figyelemmel kísérték a nyugati kereszténydemokrácia alakulását. Ennek köszönhetően a témakör a tudományos életben is megjelenhetett, megszülethettek a témával kapcsolatos elsődleges publikációk. Ezek részben az állam és az egyház rendezett viszonyáról szóló közéleti alapvetéseket is alátámasztották, és az ország nemzetközi imázsának javítását célozták. Közben az egykori titkosszolgálatok kutatható aktái alkalmasint kémjátzmák, máskor a bürokratikus állambiztonsági munka bizonyítékai. A hatvanas évek végétől, éppen amikor az egykor meghatározó szerepe játszó magyar kereszténydemokraták aktív megfigyelése lezárult, mind fontosabbá vált a nyugati kereszténydemokráciával kapcsolatos állambiztonsági munka. Bár a terület szinte még csak esettanulmányok alapján vizsgálható, a feltáruló aktákban is tanulságos esetekkel találkozhatunk. Ilyen a „Charles Palmerston” néven megfigyelt Schönek Gábor története, aki emigránsként²⁰ a bajor politikai és gazdasági elitel történt kapcsolatai miatt vált célszemélye. A magyarországi vadászatokra és balatoni üdülésekre visszalátogató férfi révén azonban nem sikerült közelebb behálózni. Mivel bizalmát csak részlegesen sikerült a hírszerzés kapcsolatának elnyernie, a magyar szervek, legalábbis ezen a csatornán nem jutottak közelebb Franz Jozef Strauss CSU elnökhöz sem.

5) A keresztényszocializmus végső soron vizsgálható mint egy történetivé vált viszonyrendszer, emlékezetpolitikai produktum. Erre alkalmasint már az egykorú források is megfelelő forrásanyaggal szolgálnak. A Vigília folyóirat 1972. januári száma²¹ rendkívül óvatos formában a kereszténydemokráciával kapcsolatban adott közre egy válogatást. Az egykori pártok, a hazai magyar kereszténydemokrácia említését mellező szám, Giesswein Sándort, mint magyar keresztényszocialistát méltatta. A hatalom birtokosai az olvasók és szerkesztők lefojtott vitáit felháborodását ügynöki jelentések alapján is megismerhették. „Igaz Sándor” azaz Magyar Ferenc szerkesztőtársa Rónay György szavait így rögzítette: *„Biztos, hogy lesz emiatt újabb felháborodás, hogy a Vigília hasábjain adtak lehetőséget arra, hogy egy marxista csúnyákat mondjon X. Piusról. De a „marha” olvasónak és annak a buta papnak hogyan lehetne megmagyarázni, hogy taktika is van a világon. Már ezzel a cikksorozattal is az volt a Vigília taktikája, hogy Giesswein Sándorról el lehessen mondani, hogy ez a magyar pap a honi komcsikat megelőzve hirdetett olyan szociális elveket, amiket csak most kezdünk megvalósítani.*²²

A megismerés határai

A különböző forrásokat olvasva mind többször merülhet fel a kutatóban, hogy hol vannak a történeti megismerés határai? Az egyházpolitikai döntéshozatal fő folyamatai rekonstruálhatók²³, egyes (autonóm) szereplők gondolatvilága²⁴ mélységében is megismerhető. Ám annak feltárása, hogy a kereszténydemokrata-keresztényszociális hagyomány képviselői mit gondoltak a szovjet típusú rendszerekben, az öncenzúrától is sújtott mindennapokban, nehezen válaszolható meg. A potenciális kereszténydemokrata vezető Antall József²⁵, a hagyományt őrző Rónay György, a dialógus teoretikusa Mihelics Vid megnyilatkozásai bizonyos időszakokból csak sporadikusan maradtak fenn. Visszaemlékezések, egykorú cikkek, titkosszolgálati megfigyelés ellenére számos mozzanat kívül esik a dokumentálhatóság körén.

Jól mutatja ezt Mihelics Vid sorsa, akit 1950-ben még ellenséges célszemélyként figyeltek meg. A társadalomtudós beszerzésének időpontja jelenleg ismeretlen, mindenesetre (az állambiztonság „Canale” fedőnevű dossziéi szerint²⁶) a II. vatikáni zsinat üléseire újságíróként kiutazva már „Molnár Béla” fedőnéven jelentett. A rendelkezésre álló adatok ugyanakkor nem teszik lehetővé e titkos történet alaposabb megismerést. Miközben feltételezhető, hogy a megtorlások idején letartóztatott, internált politikusokhoz hasonlóan Mihelics is sajátos kommunikációs csatornaként fogta fel a belügy

²⁰ ÁBTL 3.2.4. K-2696 „Charles Palmerston”

²¹ Vigília 1972/1

²² ÁBTL 3.1.2. M-40530 „Igaz Sándor”

²³ Szabó Csaba: *A Szenték és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Budapest, Szent István Társulat – MOL, 2005.

²⁴ Balogh Margit: *Mindszenty József. 1892-1975*. Budapest, MTA BTK, 2015.

²⁵ Rainer M. János: *Jelentések hálójában: Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, 2008

²⁶ „ÁBTL 3.1.5. O-14963/7a. Canale”

megkeresését, ami a modus vivendit kereső terveik megvalósításának mintegy végső lehetőségét jelentette a hatvanas évektől a marxisták és a keresztények közti dialógust építő tudós számára.

A dialógus kontextusa

A magyar keresztényszocializmus, értelmezhető, mint a (magyar) marxisták és keresztények párbeszéde során formálódó jövőkép, amelyet elválaszthatatlan a hatvanas évektől kezdődő dialógus világfolyamatával. A dialógus, a párbeszéd jegyében a korszakban számtalan nemzetközi konferenciát, tanácskozást tartottak magyar résztvevőkkel. (A marxista és a keresztény gondolkodók viszonyának természetesen létezett egy belpolitikai dimenziója is a nyugat-európai országokban.) Ezekről a fejleményekről a hazai közvélemény csak szűrt és megkésvé értesülhetett. A kommunistákkal való együttéléséről a potenciális kereszténydemokrata szavazótábor nyilván teljesen eltérő tapasztalattal rendelkezett. A tanácskozáson résztvevő beszervezett tudósok hangulatáról az ellenőrzésükkel megbízott hálózati személyek is jelentettek.²⁷

A keresztény-marxisra dialógus a gyakorlatban, mindennapokban a szerkesztőségekben, a tudományos értekezleteken, az egyházi hivatalokban, tanácsi hatóságoknál is folyt, párttitkárokkal, illetékes elvtársakkal, vagy akár magánkörben. Bizonyos helyszíneken beépített emberek részvételével is ellenőrizték miként viszonyulnak az érintettek a hatalom elvárásaihoz. A katolikus sajtó megfigyelt szerkesztőségei ülései révén például rögzítették Rónay György író, szerkesztő álláspontját: „A haladó keresztény felfogáshoz azonban jobb partnerek a marxisták, mint a magukat „haladónak” nevező keresztények. Itt is taktikát kell alkalmazni. Többre megyünk azzal, ha magunk mellé állítjuk a bizonytalanok (saját világnézetükben) marxistákat, s ha majd velük szót tudunk érteni, akkor mehetünk bele frontálisan az igazi párbeszédbe.”²⁸

Az ilyen és hasonló jellegű kijelentések azt mutatják, hogy a „keresztény politika” valamilyen formában (hagyományként, emlékezeti közösségként) továbbra is jelen volt a közéletben és egy meghatározható (keresztényszocializmusként is leírható) jövőképpel rendelkezett.

Összegzés

A kereszténydemokrácia elemzése, a „létező szocializmus” keresztény közéletének vizsgálata szólhat egy politikai pártról, egy eszméről, egy szervezeti hálóról, vagy akár egy brandről. A megközelítési módok számosak, ahogy az elbeszélési technikák is. Az egyéni pályaképek rávilágítanak arra, hogy az ideologikum pusztá fügefalevél is lehetett: hatalmi törekvésekhez, egyéni érvényesüléshez, vagy pusztán a túléléshez.

Meglátásom szerint a kereszténydemokrata, illetve keresztényszocialista hagyományt a kádári népfrentpolitika, a nemzetközi enyhülés, a Vatikánból szorgalmazott dialógus, valamint a sikeres nyugati pártok működésének összefüggéseiben értelmezhető leginkább. Ezek a politikai tartalmú szövegek, mint az MSZMP hatalomtechnikai törekvéseire (a megnyerésre, semlegesítésre, manipulációra) adott reakciók is vizsgálhatók.

A forrásokból kimutatható a korábbi politikai programok, elgondolások továbbélése, és a „létező szocializmusban” megfogalmazódó (élet)stratégiák elgondolások formálódása. Ám az ezzel kapcsolatos jövőképeket alkalmasint már más jelzőkkel, címkékkel látták el az érintettek.

A „keresztények” és „marxisták” kapcsolatában az 1956-os forradalom tapasztalata is nyomott hagyott, végső soron azonban a kádárizmus kialakulása hozott hosszú távú változást. A keresztényszocializmus, mint jövőkép a korszakban leginkább bűvópatakokban élt tovább. Ennek a problémakörnek az elemzése, az említett kérdések körüljárása további kutatási feladatom.

Elhangzott az *1956 és a szocializmus: Válság és újragondolás* című konferencián Egerben, 2016. szeptember 9-én

²⁷ ÁBTL 3.1.2. M-37479/4 „Sipos Péter”

²⁸ ÁBTL 3.1.2. M-40530 „Igaz Sándor”